

Szamosközy István magyar nyelvű feljegyzései

Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. A Magyar Nyelvtörténet Forrásai 2. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest 1991. 324 lap.

A magyar művelődés igen fontos szakasza a XV. században kibontakozó reneszánsz. Ennek szellemi s erkölcsi eszménye és uralkodó világnézete volt a humanizmus, amelynek középpontjában az *ember* állt szinte határtalannak vélt alkotóképességével és átfogó műveltségigényével. Ezért a humanisták nagy tudásszomjukban igyekeztek megismerni s nemegyszer utánózni a számukra példaképül szolgáló ókori szerzők műveit és gondolkodásmódját.

A jelzett időszakban ilyen irányú törekvések öltöttek testet — elsősorban itáliai hatásra — a váradi és a gyulafehérvári püspöki udvarban, az erdélyi humanizmus központjaiban. Az itteni püspökök, akik szinte kivétel nélkül külföldi országokban végezték tanulmányaikat, sokat tettek a humanista művelődés erdélyi elterjesztéséért. Bizonyára ennek a pártfogásnak is része volt abban — a reformáció mellett —, hogy már a XVI. század első évtizedeiben néhány fejlett erdélyi városból is olyan neves humanisták kerültek ki, mint például Georg Reicherstorffer, a rotterdami Erasmusszal szoros kapcsolatot fenntartó Oláh Miklós vagy Johannes Honterus.

A humanista gondolkodás XVI. századbeli megerősödésének és erdélyi térfoglalásának kétségtelen bizonyítékát nyújtják, a latin művek mellett, a magyar nyelven megjelenő munkák is. Ezúttal csupán emlékeztetőül utalunk Benczédi Székely Istvánnak a világ eseményeit bemutató kronikájára (*Chronica a világnak dolgairól*), Heltai Gáspár magyar krónikájára (*Chronica az*

magyaroknakac dolgairól) és a jogtudós Baranyai Decsi Czimor János Sallustiusfordítására. A XVI. század vége felé kezdi meg tevékenységét az erdélyi humanista történetírás kimagasló képviselője, Szamosközy István (Stephanus Zamosius), akinek munkái sajnos csak néhány száz év elteltével, a XIX. század utolsó harmadában jutottak nyomdafestékhez.

A Szamosközy életét feltáró tanulmányokból¹ ismeretes, hogy a valószínűleg 1565-ben Kolozsvárt született historikus 1587-től, mint a főnemes Sombori Sándor kísérője, a nyugati országokban végzett magasabb tanulmányokat. Előbb Heidelbergben, majd ezt követően 1591-től 1593-ig Padovában hallgatta a filozófiai és főleg a történelmi előadásokat s ismerkedett meg behatóan az ókori szerzők munkáival és a humanista világnézettel, amelyet az erős protestáns központ, majd az ezt felváltó itáliai egyetem szilárdított meg benne életreszólóan. Padovai tanulmányai alatt, 1593-ban adta közre azt a könyvét, amelyben a rómaiak idejéből Erdélyben fennmaradt és általa összegyűjtött feliratos emlékről nyújtott beszámolót.² Emlékeztetünk ezúttal is Szamosközynek erre az egyetlen, még életében kinyomtatott munkájára, mivel

¹ Sinkovics István: *Szamosközy István*. = Szamosközy István: *Erdély története*. I. kiad. Magyar Helikon, 1963. 7. 2. jegyz.; Ua. *Erdély története (1598–1599,1603)*. II. kiad. Magyar Helikon, 1977. 39. 2. jegyz.

² *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*.

ez is ékesen tanúsítja egyrészt a szerző érdeklődési körét, másrészt azt a törekvését, hogy minden még fennmaradt ókori forrásemléket megmentsen a tudomány számára. Somborival együtt 1594-ben hazatérve Erdélybe, Gyulafehérvárt az egykori káptalan hiteleshelyi levéltárában requisitorként alkalmazták, és így közvetlenül megismerhette hazája történelmének sok írásos emlékét. A váratlan fordulatokban bővelkedő, viharos századvégi események dacára 1612. március 29-én bekövetkezett haláláig levéltárosként dolgozott. Lankadatlanul gyűjtögette az anyagot a XVI. század második felében és a század fordulóján végbement események okainak megismeréséhez és a Bocskai István uralkodását megörökítendő nagy történelmi munkájához. Bár végrendeletében Bocskai tekintélyes összeget, 2000 forintot hagyományozott az általa is szorgalmazott műkinyomtatására, az sohasem jelent meg. Kétségtelen viszont, hogy a kéziratban maradt munkáról sokan tudtak és abból részeket is vettek át, miközben annak tekintélyes hányada szétszóródott s elkallódott.

Ismeretes, hogy Szamosközytől töredékesen ugyan, de három *latin nyelvű* történelmi munka maradt fenn, éspedig a *Rerum Hungaricarum Libri*, amely az 1566–86 közötti évekről ad számot, a *Rerum Transylvananim Pentades*, amely az 1598–99-es események leírását nyújtja, és a *Rerum Transylvananim Hebdomades*, amely az 1603-ban történeteket rögzíti. A felsorolt munkák közül a két utolsó — amint a címük is mutatja — Erdély történelméhez nyújt nélkülözhetetlen ismereteket. Az említett műveken kívül fennmaradtak még Szamosközy 600 lapot meghaladó *magyar nyelvű* feljegyzései, amelyek az 1557 és 1609 közötti eseményekre vonatkoznak.

A magyar történetírás nagy szerencséjének mondható, hogy a Szamosközy-

kézirat töredékeinek egyes részeit két jezsuita történész, Hevenes Gábor és Pray György a XVIII. században egymástól függetlenül megszerezte és forrásgyűjteményébe (*Collectio Hevenesiana* és *Collectio Prayana*) beiktatva az utókor számára megmentette. — Az említett gyűjteményekkel a Budapesti Egyetemi Könyvtár őrizetébe került Szamosközy-kéziratokat Szilágyi Sándor, a könyvtár igazgatója készítette el nyomtatásra és adta közre *Szamosközy István történelmi maradványai* címen.³ A tudományos kutatás számára így megközelíthetővé vált Erdély XVI. század végi és XVII. század eleji történetének is igen becses, latin nyelvű forrásanyaga. Szamosközy két főművében, a *Pentadesben* és a *Hebdomadesben* fennmaradt szövegből Sinkovics István készített válogatást, amely első ízben 1963-ban Borzsák István kitűnő fordításában került a magyar olvasók kezébe.⁴

Az elmondottak után joggal feltehető a kérdés: mi lett a sorsa Szamosközy kéziratban fennmaradt magyar nyelvű feljegyzéseinek? Ismeretes, hogy azokat is Szilágyi Sándor adta ki 1880-ban.⁵ Ez a kiadás azonban az újabb időkben már nem tudott megfelelni minden tudományos követelménynek. Ezért is üdvözljük örömmel a feljegyzések mostani betűhű kiadását, mely az ELTE Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtörténelmi és Nyelvjárástani Tanszékén készült s a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában jelent meg.⁶ A Benkő Loránd vezetésével tevékenykedő szakcsoportok igen jó munkát végeztek, s ennek

³ *Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores. XXI. és XXVIII.* (Bp. 1876); *XXIX.* (Bp. 1877)

⁴ Szamosközy István: *Erdély története.* I. kiad. Magyar Helikon, 1963; II. kiad. Magyar Helikon, 1977.

⁵ *Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores. XXX.* (Bp. 1880)

⁶ *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata.* A Magyar Nyelvtörténet Forrásai 2. szám. Bp. 1991.

a nyelvészek, de a történészek is nagy hasznát látják. Előbbiek a nyelvemlék betűhű szövegének ismeretében behatóan tanulmányozhatják nyelvünk XVI. század végi fejlettségét, gazdag, árnyaltos kifejezőképességét, valamint erdélyi sajátosságait; utóbbiak pedig megismerhetik a humanista Szamosközy gondolkodásmódját, adatgyűjtő és feldolgozó munkamódszerét, vagyis áttekintést kapnak egész történetírói tevékenységéről. Külön is hangsúlyozni kívánjuk a nyelvemlékre vonatkozó bevezető tanulmányok⁷ hasznos voltát, mivel ezek alapos tájékoztatást nyújtanak a feljegyzések létrejöttének körülményeiről, későbbi sorsáról, jelenlegi állapotáról és nem utolsósorban kiadásuk szempontjairól. A tanulmányokból megtudjuk, hogy már Szamosközy életében — az ő állandó anyaggyűjtése következtében — „több gyűjtemény és ezekről legalább két másolat létezett”. Világossá válik továbbá, hogy az Egyetemi Könyvtárban őrzött Szamosközy-kollekció többször is átrendezésre került. Első alkalommal a XIX. század végén Szilágyi Sándor irányításával, legutóbb pedig 1988-ban. Az összegyűjtött kézirat anyag ekkor az abc első betűivel (A—F) jelölt hat példányba nyert beosztást.

A napjainkban megjelent kiadvány jelentőségéről fennebb mondtak alátámasztására utalunk a kézirat egyes példányai közötti viszony megállapításának fontos voltára. Mindennél jelentősebbnek véljük azonban Szamosközy saját kezével írt szövegének közlését, mivel tudjuk, hogy Szilágyi Sándor a későbbi másolatokból is átvett részeket, amelyeket olyan mértékben olvasztott egybe az eredetivel, hogy ennek különválasztása „a legnagyobb nehézséget okozná”. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Szilágyi a feljegyzéseket „saját korának helyesírása szerint” közölte.

Szamosközy magyar nyelvű feljegyzései „hihetőleg latin munkájának elődolgozatai” voltak, s ezért a ma történészeinek is

irányadók. Kétségtelenné teszik, hogy Szamosközyt már anyaggyűjtő munkájában a valóság megismerése vezette. Mint az ókori történelmi munkák ismerője, magára nézve is mindig kötelezőnek tartotta Cicero örök érvényű követelményét, mely szerint a történész „ne merészelje a valótlan állítani, a valót pedig nem megvallani”. — A magyar nyelvű feljegyzések végső rendeltetését illetően kissé tanácstalanok vagyunk. Tudjuk ugyanis, hogy mint a humanista felfogás kitűnő erdélyi képviselője, Szamosközy tudományos közlésre a latin nyelvet tartotta alkalmasnak. Mégis, szem előtt tartva feljegyzéseinek gondos, kidolgozott voltát, feltehető a kérdés: vajon nem gondolt elkészítendő munkájának anyanyelvén való megírására? Nem feledhetjük, hogy a XVII. századi magyar nyelv már lehetőséget kínált ennek megvalósítására, és azt sem, hogy Szamosközy ismerte az előtte járó erdélyi humanisták magyar nyelven kinyomatott munkáit.

Szamosközy feljegyzéseinek értékét nagymértékben növeli, hogy ő nem egyszerű krónikás, nem semleges feljegyzője az általa látott, a másoktól hallott vagy azoktól már írásba foglalt eseményeknek. Nem csupán kutatója a megtörténteknek, hanem egyben elbírálója is. Ezért állítja egymás mellé és teszi mérlegre a különböző forrásokat. Szamosközy már humanista szellemben nevelkedett, és így gondolkodó historikus. Elfogultságtól mentesen, tárgyilagosan igyekszik ítélkezni, jóllehet nem minden esetben tudja ezt megvalósítani. Törekvése jellemző, hogy a kapott tudósításokat rögzítve többször feljegyzi a lapszélére: *nem így volt az dolog, vagy csak egyszerűen: ez nem igaz*. Szamosközy feljegyzéseit olvasva rádöbbenünk, hogy a XVI. század fordulójának

⁷ Sinkovics István: *Szamosközy és magyar nyelvű feljegyzései*; J. Fodor Adrienne: *A Szamosközy-kézirat könyvészeti leírása*; E. Abaffy Erzsébet: *A betűhű kiadás filológiai-nyelvi kérdéseiről*.

sok összetevő kiváltotta eseményeit ezek nélkül ma nehezen tudnók tárgyilagosan rekonstruálni. Ezek a részleteket is feltáró források nemcsak Erdély, hanem a szomszédos, sőt a távolabb fekvő országok történetének jobb megismeréséhez is hozzásegítenek. Bizonyítja ezt többek között a feljegyzések román nyelvű történet lefordítása és a román történetírásban való széles körű felhasználása.⁸ Ez érthető, hiszen lehetőséget nyújtanak például Vitéz Mihály szinte egész életpályájának, valamint más, elhatározó fontosságú történelmi eseményeknek a megismerésére. Mindez kétségbenvonhatatlanul tanúsítja kiadásuk szükségességét és jelentőségét.

Bár Szamosközy kézírásának jegyeit nem viseli magán, mégis a kiadvány függelékében helyet kapott egy — Szamosközyvel egykorú — nagyobb terjedelmű szöveg is, amelynek ismeretlen szerzője a törökökkel 1596-ban vívott sorsdöntő mezőkeresztesi csata lefolyásáról számol be. Közlése egyáltalán nem zavaró, sőt úgy véljük, itt van a helye.

A kiadványt áttanulmányozó és ismertető történész ezúton mond köszönetet a nyelvész munkacsoport valamennyi tagjának a mindnyájunk számára értékes forrásközlésért.

Pataki József

⁸ Crăciun, Ioachim; *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români 1566—1608*. Cluj 1928.